

डॉ. पुनम दादूसिंग गिरासे

सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग,

प. खा. भगिनी सेवा मंडळ संचलित कला.वाणिज्य व बी.सी.ए., महिला महाविद्यालय, देवपूर, धुळे.

प्रास्ताविक :

एक समाजशास्त्रज्ञ, इतिहासकार आणि महिला अभ्यास प्रवर्तक, नीरा देसाई (1925-2009) यांनी विसाव्या शतकातील सर्वात प्रतिष्ठित भारतीय सामाजिक शास्त्रज्ञांमध्ये आपले स्थान मिळवले आहे. 'कार्यकर्त्या विद्वान' चे मूर्त रूप देसाई यांनी आपले शैक्षणिक आणि सार्वजनिक उपक्रम "स्त्री प्रश्न" चे निराकरण करण्यासाठी किंवा समाजातील स्त्रियांची दुर्दशा समजून घेण्यासाठी आणि दूर करण्यासाठी समर्पित केली. वर्क वुमन इन मॉडर्न इंडिया, भारतीय स्त्रियांच्या स्थितीबद्दलच्या पहिल्या ऐतिहासिक काव्यसंग्रहांपैकी एक म्हणून उद्धृत केले गेले आणि एक सर्वसमावेशक ऑफर केली समाजाची टीका आणि त्यात स्त्रियांच्या स्थानाचा सखोल अभ्यास. या काव्यसंग्रहाचा अभ्यास केल्यावर, हे स्पष्ट होते की देसाई यांची स्त्रियांच्या स्थितीबद्दलची समज सामाजिक प्रतिमान आणि सामाजिक बदलांमध्ये खोलवर अंतर्भूत आहे आणि स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या दुःख हे त्या सामाजिक प्रतिमानाचे वंशज आहेत. अशाप्रकारे, स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी केवळ सखोल, कठोर सामाजिक टीकाच आवश्यक नाही, तर कृतीही आवश्यक आहे. या संदर्भात देसाई यांनी कार्यकर्त्या-विद्वानाला मूर्त रूप दिले आणि मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी विद्वान म्हणून तिच्या भूमिकेचा उपयोग केला.

नीरा देसाईंनी स्त्रियांची स्थिती आणि सामाजिक बदल याकडे सखोलपणे का पाहिले, कारण देसाईंच्या स्वतःच्या शैक्षणिक संधी या १९व्या आणि २०व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात भारतात होत असलेल्या सामाजिक बदलांचे उत्पादन होते. देसाई यांच्यासाठी, वाढत्या ब्रिटिश प्रतिकार चळवळींचा "प्रबुद्ध भारतीय, ज्यांनी समता, प्रगती, स्वातंत्र्य आणि राष्ट्रीयता आणि विचार प्रक्रियेचा आधार म्हणून तर्क यांसारख्या कल्पना आत्मसात केल्या." त्या काळातील सामाजिक सुधारणा चळवळींनी (SRMs) स्त्रियांच्या शिक्षणाला भारताला स्वतंत्र करण्याच्या राष्ट्रीय प्रकल्पाचा भाग म्हणून पाहिले. नीरा देसाई: A Journey Straddling Women's Studies and the Women's Movement in India" या वाचनात, भारतीय इतिहासकार इंदू अग्निहोत्री समान संबंध ठेवतात: "नीरा देसाई SRM, राष्ट्रवादी चळवळ आणि महिला संघटनांचा उदय यांच्यातील स्पष्ट दुवा पाहतात. एसआरएम, ती म्हणते, स्त्रीला एक व्यक्तिमत्त्व म्हणून ओळखले जाते, आणि तिला ज्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि इतर अपंगत्वाचा सामना करावा लागला होता ते संपवण्यासाठी संघर्ष केला.

देसाई यांनी आज भारतीय स्त्री अभ्यास साहित्यात प्रचलित असलेल्या पुस्तकात अभ्यासलेला एक सामाजिक बदल म्हणजे आधुनिक भारतातील भक्ती चळवळीचे त्यांचे विश्लेषण. भक्ती चळवळ ही मध्ययुगीन भारतातील एक धार्मिक सुधारणा चळवळ होती ज्याचा भारतीय उपखंडातील सर्व धर्मातील लोक त्यांच्या धर्माचे पालन कसे करतात यावर खोल परिणाम झाला. याने हिंदू देवतांशी विधी आणि वैयक्तिक संबंधांवर जोर दिला आणि या संदर्भात त्याच्या पदानुक्रमित पूर्ववर्तींच्या तुलनेत अधिक लोकशाही प्रतिमानाची सुरुवात झाली. [१५] देसाई भक्ती चळवळीला सामाजिक-सांस्कृतिक बदलाचे उदाहरण मानतात ज्याचा परिणाम भारतातील स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यावर झाला. देसाईंसाठी, येथे मुख्य मुद्दा असा होता की भक्ती 'स्त्रियांच्या धार्मिक उपासनेच्या अधिकारासाठी उभी राहिली' आणि "स्त्रियांसाठी धर्माचे दरवाजे उघडले." [१६] तिने हे देखील नमूद केले आहे की, महिलांची स्थिती तुलनेने कमीच राहिली, स्पष्टीकरणासह

"सामाजिक रचनेच्या पायाभरणीत कोणताही मूलभूत बदल न झाल्याने त्यांचा प्रभावही तात्पुरता आणि मर्यादित होता. त्यामुळे स्त्रियांबद्दलची बिघडलेली पारंपारिक सनातनी वृत्ती भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनापर्यंत कायम राहिली.

या अयशस्वीतेसाठी, देसाई यांनी चळवळीतील पुरुषांना आध्यात्मिक तारणासाठी योग्य असलेले एकमेव प्राणी आणि स्त्रिया या उद्दिष्टात अडथळा आणल्यासारख्या वैशिष्ट्यांचा उल्लेख केला आहे. देसाई यांच्या भक्ती चळवळीच्या उपचारावरून, सामाजिक-सांस्कृतिक गृहीतके आणि पद्धतींचा भारतीय महिलांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर आणि सामाजिक गटांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेवर वास्तविक परिणाम होऊ शकतो हे आपल्याला दिसते. देसाई असेही सूचित करतात की स्त्रियांच्या स्थितीवर कायमस्वरूपी परिणाम होण्यासाठी, सामाजिक रचनेत काही "मूलभूत बदल" व्हायला हवेत, पुढे स्पष्टपणे असे सूचित करतात की

“स्त्री प्रश्न” चे उत्तर भारतीय समाजाच्या मूलभूत स्तरावर आहे. सामाजिक कठोरता आणि दडपशाही या दोन्हींसाठी वंशपरंपरा लगेचच लक्षात येते, परंतु अग्निहोत्री यांनी देसाईंनी स्त्रियांना

खालच्या स्तरावर नेण्यासाठी उल्लेख केलेल्या इतर पद्धतींची यादी तयार केली: "नियोग ज्याने स्त्रियांना मुख्यत्वे केवळ पुरुषांच्या जन्मदात्या म्हणून वागवले

पुरुष मुलाचे महत्त्व सांगणारा श्राद्ध सोहळा उपनयन सारख्या धार्मिक संस्कारातून स्त्रियांना वगळून शिक्षण नाकारणे "नैतिकतेचे दुहेरी मापदंड ज्याने केवळ पुरुषांच्या चुकाच माफ केल्या नाहीत तर काहीवेळा त्यांना मान्यता देखील दिली आहे, तर कायदेशीर आणि नैतिक नियमांपासून अगदी कमी विचलनासाठी देखील स्त्रीला कठोर दंड ठोठावला आहे" पतिव्रताचा आदर्श ज्याने स्त्रीकडून एकतर्फी निष्ठा आणि वैवाहिक प्रेम आणि कर्तव्याची मागणी पुरुषांच्या बाजूने प्रति-दायित्व न लादता"

विधवेला तिचे केस कापून विकृत करण्याची भयंकर प्रथा आणि असे इतर अनिवार्य नियम लादणे जेणेकरून ती कुरूप दिसावी आणि पुरुषांना आकर्षक वाटू नये, विधवेच्या केवळ उपस्थितीचे ब्रँडिंग अशुभ आहे, तिला आयुष्यभर न भरलेल्या घरगुती नोकऱ्याच्या अपमानास्पद स्थितीत सोडले जाते, सामाजिकदृष्ट्या अशुभ म्हणून दूर ठेवले जाते आणि सर्व सण आणि कार्ये यातून वगळले जाते."

अशा प्रकारे, देसाई भारतीय समाजाचे केवळ ऐतिहासिक विश्लेषणच देत नाहीत, तर त्यावर टीकाही करतात . तिची युक्तिवादात्मक शैली पाश्चात्य समाजशास्त्रातील गंभीर सिद्धांत परंपरेशी खोल साम्य आहे, जी या समाजांच्या मूलभूत पैलूंच्या समालोचनांमध्ये खोल सामाजिक असमानतेचे मूळ शोधते. भक्ती चळवळीचा फोकस स्त्रियांच्या ऐवजी भारतीय पुरुषांच्या देवत्वावर आहे , जसे आपण पाहू शकतो, भारतीय संस्कृती स्त्रियांना वेगळे करते ही आणखी एक पद्धत आहे आणि देसाई यांच्या मते, स्त्री-पुरुषांमधील भौतिक असमानता याचा थेट परिणाम आहे.

1972 मध्ये देसाई भारतातील महिलांच्या स्थितीवरील समितीच्या सोशल टास्क फोर्समध्ये सामील झाल्या, जेव्हा दोन वर्षांनंतर त्यांनी समानता अहवालात योगदान दिले, भारतातील स्त्रियांच्या स्थितीचा एक महत्त्वाचा अभ्यास आणि संरचनात्मक गरजांसाठी सिमनल, सामाजिक सांस्कृतिक सुधारणा. देसाई यांनी SNTD येथे महिला अभ्यासासाठी संशोधन युनिटची स्थापना केली, ज्याने ग्रामीण विकासाचे काम केले, विशेषतः दक्षिण गुजरातमधील उदवाडा शहरात. तिच्या ग्रामीण विकास केंद्राने, SNTD मधून संचालित, ग्रामीण महिलांमध्ये जागृती निर्माण कार्यक्रम आणि उपक्रम हाती घेतले, जातीचा विचार न करता, आरोग्य, शिक्षण आणि महिलांच्या कायदेशीर हक्कांवर चित्रपट प्रदर्शन, सभा आणि कार्यशाळा. या उपक्रमांद्वारे देसाई आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांचे थेट ध्येय होते पितृसत्ताक मानसिकतेला आव्हान देणे आणि स्त्रिया आणि मुलींबद्दलचा दृष्टिकोन बदलणे आणि संपूर्णपणे 'स्त्रीवादी चेतना' विकसित करणे. कार्यशाळेतील सहभागींना घटते लिंग गुणोत्तर, महिलांवरील हिंसाचाराचा मुकाबला, घटनात्मक हमी आणि महिलांचे कायदेशीर हक्क, त्यांच्या पुनरुत्पादक हक्कांबद्दल चर्चा करण्यात आली, परंतु ब्लॉकमधील कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रमांसारख्या उत्पन्न-उत्पादक क्रियाकलापांसह महिलांना प्रशिक्षित केले. कापड साहित्याची छपाई, रजाई बनवणे आणि 'टाय आणि डाय' प्रक्रिया. संशोधन युनिट नंतर 1985 मध्ये महिला अभ्यासासाठी संशोधन केंद्र बनले, हे देशातील महिलांच्या अभ्यासासाठीच्या पहिल्या औपचारिक शैक्षणिक विभागांपैकी एक आहे.

भारतातील स्त्री चळवळीच्या लँडस्केपवर देसाईंचा कायमचा प्रभाव असा होता की त्यांनी कार्यकर्त्या-विद्वानाची भूमिका स्पष्ट केली. देसाई यांनी स्पष्ट केले की भारताच्या सामूहिक सामाजिक-सांस्कृतिक जाणीवेचा भारतीयांच्या वास्तविक, भौतिक कल्याणावर मोठा परिणाम होतो. हे आपण देसाईंच्या चरित्रात पाहिले, जिथे विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात ब्राह्मण भारतीयांमधील चेतनेतील बदलामुळे देसाईंना उच्च शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली, परंतु भक्ती चळवळीदरम्यान भारतीयांच्या कथित आध्यात्मिक कनिष्ठतेच्या देसाईंच्या वर्णनातही आपण हे पाहिले. ज्यामुळे पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील सामग्रीची खरी असमानता निर्माण झाली. देसाई यांचे प्रमुख अंतरंग हे होते की या कनेक्शनचा उपयोग संपूर्ण भारतातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केला जाऊ शकतो. 'स्त्रीवादी चेतना' जोपासण्याच्या मार्गांबद्दल सिद्धांत मांडणे आणि त्यानंतर ते अंमलात आणणे, काळाच्या ओघात, भारतातील स्त्रियांना भेडसावत असलेली भौतिक असमानता दूर होऊ शकते. अशाप्रकारे, देसाई यांनी एक औपचारिक शैक्षणिक होऊन महिलांच्या मोठ्या चळवळीत योगदान देऊ शकते आणि शैक्षणिक संस्था हे सामाजिक बदलाचे साधन बनू शकते ही कल्पना दृढ केली.

सारांश :

एक समाजशास्त्रज्ञ, इतिहासकार आणि महिला अभ्यास प्रवर्तक, निरा देसाई (1925-2009) यांनी विसाव्या शतकातील सर्वात प्रतिष्ठित भारतीय सामाजिक शास्त्रज्ञांमध्ये आपले स्थान मिळवले आहे. 'कार्यकर्त्या विद्वान' चे मूर्त रूप देसाई यांनी आपले

शैक्षणिक आणि सार्वजनिक उपक्रम "स्त्री प्रश्न" चे निराकरण करण्यासाठी किंवा समाजातील स्त्रियांची दुर्दशा समजून घेण्यासाठी आणि दूर करण्यासाठी समर्पित केली . वर्क वुमन इन मॉडर्न इंडिया , भारतीय स्त्रियांच्या स्थितीबद्दलच्या पहिल्या ऐतिहासिक काव्यसंग्रहापैकी एक म्हणून उद्धृत केले गेले आणि एक सर्वसमावेशक ऑफर केली समाजाची टीका आणि त्यात स्त्रियांच्या स्थानाचा सखोल अभ्यास. या काव्यसंग्रहाचा अभ्यास केल्यावर, हे स्पष्ट होते की देसाई यांची स्त्रियांच्या स्थितीबद्दलची समज सामाजिक प्रतिमान आणि सामाजिक बदलांमध्ये खोलवर अंतर्भूत आहे आणि स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या दुःख हे त्या सामाजिक प्रतिमानाचे वंशज आहेत. अशाप्रकारे, स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी केवळ सखोल, कठोर सामाजिक टीकाच आवश्यक नाही, तर कृतीही आवश्यक आहे. या संदर्भात देसाई यांनी कार्यकर्त्या-विद्वानाला मूर्त रूप दिले आणि मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी विद्वान म्हणून तिच्या भूमिकेचा उपयोग केला.

संदर्भ :

1. नीरा देसाई. "नीरा देसाईचा उतारा" , ग्लोबल फेमिनिझम्स: कम्पॅरेटिव्ह केस स्टडीज ऑफ वुमेन्स व्हिजम अॅक्टिव्हिझम्स इंटरव्ह्यूअर: सीएस लक्ष्मी, 2003.
2. अग्निहोत्री, "रीडिंग नीरा देसाई: अ जर्नी स्ट्रॅडलिंग वुमेन्स स्टडीज अँड द वुमेन्स मूव्हमेंट इन इंडिया", पृ. 244
3. देसाई, नीरा. "आधुनिक भारतातील स्त्री." बॉम्बे: व्होरा अँड कंपनी 1977, पृ. 10-11.
4. देसाई, नीरा. "द मेकिंग ऑफ अ फेमिनिस्ट", इंडियन जर्नल ऑफ जेंडर स्टडीज , खंड. 2 क्र. 2, सप्टेंबर 1995, पृ. 243-253.
5. पटेल, विभूती. "विमेन्स स्टडीज इन प्रॅक्सिस: डॉ. नीरा देसाईचे उदवाडा, दक्षिण गुजरातमधील ग्रामीण महिलांसाठी विकासात्मक कार्यात योगदान", इंडियन जर्नल ऑफ जेंडर स्टडीज, 2018 खंड. 25 क्र. 2,